

איתן כהן, באר שבע – העיר הרביעית, ירושלים: כרמל, 2006, עמ' 334.

לבנטיניות בנגב

היחסים בין מרכז לפריפריה, או בין ליבה לסֶפֶר, העסיקו ועדיין מעסיקים חוקרים רבים, במיוחד בארצות מתפתחות שהשלטון הריכוזי בהן זקוק לספר שומם ומדברי כדי לכוון אתו שבאמצעותו אפשר יהיה לגייס את האומה למבצעי התיישבות וחיוק הרבינות. אולם, כדי לשמר את הספר ואת הפריפריה לצורך זה, מודרים תושביהם תמיד מהפעילות הפוליטית, הכלכלית-חברתית והתרבותית הכלל-לאומית (בר-אל 2003: 1-5, 40-45). באר שבע, הנמצאת במרכזו של ספר פריפרי, משמשת כבר יותר מחמישה עשורים כר נרחב למחקרים בתחומי ידע שונים, מחקרים המבקשים לפצה את השאלה התלויה מעל העיר – מדוע 'בירת הנגב', מאז הקמתה בשנת 1900, אינה מצליחה להפוך לבירת הנגב, לעיר ואם בישראל, או לחילופין, למטרופולין הרביעי בישראל של שנות האלפיים (זמיר 1969; טל 1978; פרג' 1994; שדר 2000; מאיר 2001)? 'השאלה המחקרית' הנשאלת בספרו של איתן כהן היא – מדוע וכיצד התעצבה העיר באר שבע כפי שהתעצבה? כלומר, מה קרה לעיר המחוז המרכזית והחשובה מלפני מלחמת העצמאות ולעיר קולטת העולים החל משנות החמישים, שהחל משנות השבעים הייתה לעיר מדרשת, נחשלת ובעלת תדמית שלילית? כדי להשיב לשאלה זו בחר המחבר לדון בה מהיבט סוציו-גיאוגרפי-היסטורי שמעורבים בו גם יסודות מחקריים מתחומים אחרים, כמו אנתרופולוגיה, מדעי המדינה ועוד. בתום המחקר מציע המחבר דרך חדשה ומהפכנית ליציאה מהדודוש, דרך המתבססת על אתר גיאוגרפי-עירוני-שכונתי – העיר העתיקה – האמור להיות המרכז הדמוקרטי-המזרחי-העממי החדש של באר שבע, ובו לדעתו טמון המפתח לשינוי פני העיר.

המחבר טוען במבוא כי הרעיון להציב את באר שבע במוקד המטרופולין הרביעי העתידי על סמך האוניברסיטה, בית החולים המרכזי ופארק תעשיות ההיי-טק הסמוך לעומר, יעמיק את השסע המעמדי-אתני בעיר עוד יותר. טענה זו מכונה בספר 'קלון הלבנטיניות'. לדעתו, השינוי הנדרש הוא שינוי פני העיירות הברוויות, ערי הפיתוח באזור ושכונותיה של באר שבע ויצירת איזון תרבותי-חברתי עדין בין תרבות מזרחית וערכים סוציאליסטיים לבין אתוסים מערביים של השגיות וטכנולוגיה גבוהה. את הניסוי יש לערוך בעיר העתיקה, שם אפשר להקים מערכת אזורית מזרחית-דמוקרטית שישתתפו בה גם השכבות העממיות באזור. רעיון חדשני-מהפכני זה של המחבר ייבחן בביקורת זו מול הצעות ורעיונות שהובאו בתכניות המתאר הארציות, תכניות שביקשו להוציא את הנגב מקיפאוונו ולהחזירו למעמד של ספר מועדף, וכן יושוו ההצעות לתכניות האב של העיר באר שבע משנות השבעים שהציעו לבסס את העיר תחילה כרגיפוליס (עיר אזורית מרכזית) ומאוחר יותר כמוקד המטרופולין הרביעי

בישראל. דומה שאילו יושמה בנגב תכנית המתאר הארצית (תמ"א) מס' 6, או אף חלקים רחבים ממנה, בשילוב תכנית האב (המתאר) של העיר מאמצע שנות השישים, הספר ובירתו היו מתפתחים בכיוון אחר: הנגב היה זוכה בתשתיות ובאזורי תעסוקה ארציים והעיר הייתה משלימה את בנייתו של מרכז העסקים הראשי (מע"ר) ומשנה לחלוטין את אופייה האורבני בלי להזדקק למהפכה גיאוגרפית-עירונית כמו זו שמציע המחבר. ההשוואה בין תכניות אלו תציג את חידושיו של המחבר אך גם תראה כי כמה מרעיונותיו אינם פתרונות ישימים למצבו הנחות של הנגב ושל עיר בירתו.

מרכז עירוני או לא-כלום

בפרק הראשון בספר המחבר מציג את ההיסטוריה של באר שבע מתקופת המקרא ועד סיום המנדט הבריטי בשנת 1948, ותמציתו היא: באר שבע הייתה מאז ומעולם – מרכז אזורי או לא-כלום. הפרק מתבסס על קביעתם של גיאוגרפים-היסטורים כי העיר המודרנית קמה באתר שהוקמה בו רק בשל רצון הממשל העוסמאני והממשל הבריטי בארץ ישראל בכך, ובשל כפיית מדיניותם משיקולים אינטרנטיים. ועוד, מאז סיום המנדט הבריטי נעה העיר בין שני הקטבים – שממון, מצד אחד, ומאמץ בלתי פוסק של קברניטיה לבנות עיר מערבית לכל דבר, מצד אחר. המחבר מקפיד להוכיח כי בשונה מהממשל העוסמאני שעשה הכול כדי לחבר בין הברווים לעיר, ומהממשל הבריטי שהיה אדיש לצורך זה, ניתק השלטון הישראלי את העיר מהברווים ואת הברווים מהעיר, ובכך ביקש לבנות עיר מערבית, מודרנית, נקייה וישראלית.

לעומת התורכים ששילבו את הברווים בניהול העיר ובחיי התרבות והמסחר בה, הזניחו הבריטים את באר שבע, הפחיתו ממעמדה ואף עִיְנוּ את הברווים שסימלו את המדבר. הם הנהיגו מדיניות חברתית שנבעה מתפיסות אירופוצנטריות ולא התאימה ל'עיר אמתית', ובכך פגעו בהתפתחותה. התורכים בנו את העיר על פי דגם העיר המודרנית: סללו רחובות ב'שתי וערב', בנו בתי ממשל מרשימים בעלי גגות רעפים, התחשבו בטופוגרפיה ובמשטר הרוחות והתאימו את מיקום השוק ומוסדות הציבור לאוכלוסייה הברווית. הבריטים לעומתם, מיעטו בשילוב הברווים בניהול העיר, לא בנו מבני ציבור מרשימים, לא הקפידו על חזות אורבנית והתענינו יותר בפיתוח חיי המסחר והמלאכה בעיר ובשילובה באינטרסים האימפריאליים. השלטון הישראלי אף הרע את מצבה של העיר: הוא החליף את סגנון הבנייה העוסמאני שהותאם למדבר בסגנון 'ישראלי-מודרני'; הקים את אזור הסייג עבור הברווים,¹ תחם אותם בפרווריה

1 שטח תחום בן 1000 קמ"ר המשתרע בין באר שבע, ערד ודימונה, שאליו הועברו הברווים לאחר מלחמת העצמאות.

רשימות ביקורת

וקטע את שילובם בחיי המסחר והחברה בעיר; הקפיא את פעילות השוק הברזי וואף גרם לעזיבת חלק גדול מאוכלוסיית היהודים הוותיקים האיותית של העיר שהייתה למיעוט בהשוואה למספר העולים (אלכסנדר 2004). בעשותם כן, ובכך שבנו את העיר כ'עיר גנים'², הפסידו המתכננים הישראליים את 'האנרגיה העירונית' ואת 'היחודיות' החרות כל כך בבאר שבע. בעקבות זאת, התנהלה העיר מאז כאי של נחשלות, רחוקה מהעורף הברזי החשוב שלה ומעיירות הפיתוח שהיו היחידים שיכלו לחלצה מקיפאונה.

ברם, מאמציו של המחבר להוכיח אהדה תורכית לברזיים לעומת עוינות בריטית כלפיהם אינם ברורים כלל. התורכים היו זקוקים לעיר כדי לזכות בלגיטימיות בעיני הברזיים, כדי שיוכלו לגייסם נגד הבריטים במצרים, ולזכות בעורף אסטרטגי מוסלמי אודה. הבריטים, לעומת זאת, הפחיתו מחשיבות האוכלוסייה הברזית מחשש שהיא אינה יציבה מבחינה פוליטית ונתונה להשפעה גרמנית, ומתוך חוסר אמונה ביכולתם של הברזיים להסתגל לעיר מודרנית ולקיימה. כלומר, יחסם של השלטונות בעבר לעיר לא נבע מרצון לפתחה או לשוות לה מעמד אזורי, אלא נגזר מהאינטרסים הצבאיים הכלכליים והפוליטיים שלהם באזור. כך גם באשר לישראלים. מטרת מוסדות השלטון בישראל בהחלטתם על ריכוז הברזיים באזור הסייג לא הייתה לנתק את הברזיים מהעיר, אלא רצונם למסור את אדמותיהם של הברזיים בצפון הנגב ובמערבו להתיישבות היהודית, וכן הרצון להמשיך ולשלוט בשבטים ולפקח על אורח חייהם באמצעות הממשל הצבאי (פורת 2000: 439-441; בן-דוד 2004: 278-279, 370-371, 418-419, 454-455).

הציונות כשלה בבניית העיר

בפרק השני, המכונה 'הציונות ובאר שבע', מנסה המחבר להוכיח שהמדיניות הציונית, שראתה בבאר שבע עיר ערבית, זניחה, שאינה תורמת לתרבות האשכנזית-היישובית, היא שהובילה לנחשלותה. גם תביעתו של ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, מהנוער הישראלי לכבוש את שממת הנגב לא הועילה לעיר משום ששרדי הממשלה והתנועות הפוליטיות החשובות העדיפו את ההתיישבות החקלאית שמדרום לבאר שבע, בערבה ובואכה אילת. המחבר קובע כי במהלך מלחמת העצמאות בן-גוריון אף הפריד בין הנגב, שנחשב לשטח לאומי החשוב לעלייה היהודית בעתיד, לבין באר

2 על פי הרגם האירופי ששלל את דגם העיר התעשייתית האפורה והחליף אותו בערים שהורכבו מ'יחידות שכנות' שביניהן מרחבים ירוקים.

שבע הערבית, שלא נכללה במדינה היהודית על פי תכנית החלוקה וגורלה הפוליטי לא היה ברור. כדוגמה לאי-הבהירות המדינית ולזהירות המופלגת שהשלטון נהג בעיר, מעיד המחבר שעד שלהי שנות החמישים לא נבנתה בעיר אף לא שכונת יוקרה אחת שהייתה יכולה למשוך את ותיקי הארץ, לא הוקם בה מרכז עירוני ראוי לשמו ואף לא נבנה בית ספר עירוני חשוב שהיה יכול להיות בסיס לאוניברסיטה מקומית, כפי שאירע בערים אחרות.

דומה כי איתן כהן טועה בייחסו למדיניות הציונית היישובית כוונה מודעת לא לפתח את באר שבע. אדרבא, קברניטה, בן-גוריון, ראה בעיר ציר לפיתוח הנגב כולו, ואף ביקש לראות את העיר הערבית לשעבר הופכת לעיר יהודית מודרנית ומסייעת בפיתוח הנגב. יתרה מזו, תמוה ניסיונו של המחבר לראות בטעויות אורבניות תכנוניות, כמו ברעיון 'עיר גנים' ובאי-הצלחתה של באר שבע להגיע להישגים דומים לאלו של תל אביב או של חיפה, תוצאה של קיפוח מצד התנועה הציונית. את הגורמים למחדלים אלה יש לחפש בתפיסות התכנוניות האירופיות שנכפו על העיר הנגבית, במיקום הגיאוגרפי המבודד שלה, במצב החברתי-כלכלי של המדינה בעשור הראשון והשני לקיומה ובהנחה המוטעית שככל שייבנה העורף החקלאי שלה תלך העיר ותתחזק (גרדוס 2002: 26-29). המחבר לא עמד על כך שבעשור הראשון לקיומה לא יכלה מדינת ישראל לשאת בכל המשימות יחד: קליטת עלייה, פיזור אוכלוסין, עיבוי הגבולות, כיבוש השממה והעדפת הנגב, ומשום כך נוצר רושם של קיפוח מכון והתעלמות.

עימותים ושערים בכירת הנגב

עיקרו של הפרק השלישי בספר, 'כירת הנגב בשנות החמישים', הוא תיאור המאבקים המרכזיים שליוו את העיר, השפיעו על אופייה האורבני וגרמו בסופו של דבר לכישלון התכנית להפכה ל'כירת הנגב'. העימותים העיקריים שפרצו בדרום היו בין חברת 'אפיקים בנגב' לחברה ההסתדרותית המובילה 'סולל בונה' על הסמכות לתכנון העיר ולבנייתה (בן-אליא 1979: 213-215). עימות חשוב נוסף היה בין הממשל הצבאי לבין משרד הפנים על הזכות להיות הסמכות המוניציפלית הבכירה ועל האחריות הבלעדית לרכוש הנטוש בעיר. עימות חריף שלישי התנהל בזירה הפוליטית בין מפא"י למפ"ם בנוגע להנהגת העיר. העימות הרביעי היה עדתי באופיו – מצדו האחד של המתרס עמדו 'העיראקים' ו'המרוקאים', ומצדו האחר הוותיקים בעלי הזכויות וההשקפה האירופוצנטרית. עימות זה נסב על עמדות מפתח בעיר ועל אופייה. גם העימות בין דוד בן-גוריון לבין דוד טוביהו, ראש העיר הראשון, מוזכר בספר כעדות לבדידותה של העיר במסדרונות הפוליטיקה הארצית.

טוביהו שלט בעיר ללא מצרים וחיידר את הניגוד בין השקפתו על בניית עיר מערבית, חדישה וטכנולוגית, לבין התרבות שהביאו עמם העולים המזרחים החדשים. כך נוצרה מעין ברית טכנונית בין האדריכל אריה שרון, ששרטט את תכנית המתאר העתידית הראשונה של ישראל ובכלל זה את תכניתה של באר שבע כעיר גנים רחבת היקף, לבין ראש העיר טוביהו, שביקש להתנתק מהעיר העתיקה, הלבנטנית והנחשלת ולבנות את בירת הנגב כעיר חדשה (טל 1978: יא). המחבר קובע כי הוותיקים בחרו בתכנית 'עיר הגנים' כדי להתבדל מהעולים החדשים. ברם, השטחים שבין השכונות הצחיבו, השכונות נותרו נפרדות זו מזו והמחסור בפארקים ובירק בלט לעין. רעיון 'עיר הגנים' אכן גווע, אך האשמה במראה המוזנח והעלוב של העיר הוטלה דווקא על המזרחים. כהן מייחס את העימות בין טוביהו לבן-גוריון לרצונו של בן-גוריון לפתח את הנגב הדרומי על חשבון העיר. המאבקים הבלתי פוסקים בין מפא"י למפ"ם הביאו בסופו של דבר לעליית ראש עיר אחר מטעם מפא"י, יוצא העדה העיראקית בעיר, אליהו נאוי. נאוי התבסס על תמיכת המזרחים אך חזר על שגיאות קודמיו בתכנון האורבני והמשיך בהדרתם של הברווים מהעיר.

תיאור העימותים אכן מספק תמונה נכונה של מה שקרה בעיר, ברם, הדגשת הקשר בין רעיון 'עיר הגנים', שהיה תכנון אורבני שנועד לשרת את רצון הוותיקים להתבדל מהמזרחים, לבין חוסר הצלחתה של העיר אינו עומד במבחן הביקורת. בפועל התברר שגם השכונות שוותיקים התיישבו בהן לא הצליחו ליצור תחושת עיר ולספק לתושבים את צרכיהם הבסיסיים. גם המאמץ שעשה המחבר להבליט את העימות בין טוביהו לבן-גוריון אינו מתאים למציאות ההיסטורית – בן-גוריון ביקש לחזק את באר שבע ואת העורף החקלאי שלה באותה מידה.

קללת האירופוצנטריות

בפרק הרביעי, 'אירופוצנטריות בחברה הישראלית', טוען המחבר כי התפתחותה של באר שבע קשורה קשר הדוק למתרחש בחברה הישראלית כולה. הוא בוחן את הדימויים הקשורים לשלושת מרכיבי האוכלוסייה בעיר: אשכנזים, מזרחים וערבים, וקובע כי באר שבע לא הייתה קורבנה היחיד של תפיסת העולם האירופוצנטרית, אך הייתה הבולטת שבהם. ולזולם של הישראלים הוותיקים ושל הממסד הישראלי בכל מה שאינו אירופי ובכל מה שנדף ממנו 'ריח' מזרחי, והמשך ההתעלמות מהעיר העתיקה של באר שבע, הבסיס הגיאוגרפי היחיד לצמיחת העיר, גרמו לעיר להיכשל. עוד נאמר בפרק זה כי באר שבע התחילה את חייה העירוניים ללא בסיס מספק להתפתחות למחוז או למרכז גיאוגרפי. יתרה מזו, מאז שהפכה באר שבע ל'עיר פיתוח גדולה' החלו הציבור הישראלי הוותיק ודובריו להתעמר בעיר ובתושביה ולהבליט את 'הקלון הלבנטיני' של

העיר המובלת לאברון בידי מנהיגות מזרחית. במקביל לתופעות אלו הציג המחבר את הטענות הגוברות והולכות של 'הציבור המזרחי' נגד קברניטי העיר על זלזולם בעולים ועל דחיקתם למעברות בדרום העיר.

אמנם ייתכן שהשערים העדתיים תרמו לקיפאון ולנחשלות בעיר, כטענת המחבר, אך אי אפשר לקבוע בוודאות כי מיקום המעברות נבע מההשקפה האירופוצנטרית. קרוב לוודאי שהמיקום נקבע מתוך ההכרח לקלוט מספר רב של עולים בזמן קצר, ומחוסר היכולת לשלבם במהירות באחת השכונות. כלומר, אבות העיר ראו במעברות שיכון זמני עד לשילובם של העולים באחת השכונות הנבנות על פי תכנית האב העירונית. במציאות, נמשך מצב זמני זה הרבה מעל למשוער בשל חולשתו הכללית של הממשל בישראל וגרם לחידודו של השסע בין הוותיקים לעולים החדשים.

מחיר הסטיגמה

בפרק החמישי המחבר בוחן את מרכיבי הסטיגמה שדבקה בעיר בשנות השבעים והשמונים – סמל לנחשלות עירונית, להזנחה ולפיגור. כדי להוכיח את טענותיו וכדי להראות שהן נסמכות על מדדים מקובלים במחקר הגיאוגרפי-היסטורי, היה על המחבר להיזקק לנתונים מחקרניים הקיימים בשפע בפרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנתונים של מדינת ישראל ומכוני המחקר באוניברסיטאות, ובמסמכים השמורים בארכיון על שם טוביהו. מתבקש היה שיציג בעזרת כמה טבלאות משוות את הירידה ברמת ההשקעות בעיר מצד חברת העובדים ההסתדרותית, את הירידה ברמת ההישגים של בתי הספר התיכוניים בעיר, את הגידול בהגירה השלילית, את הגידול במספר התושבים המוגדרים 'עניים', את הגידול באבטלה, את העלאת מסי העירייה בהשוואה לשירותים שניתנו לתושבים ועוד. במקום לעשות זאת העדיף המחבר להציג את הסיבות לסטיגמה בהסתמכו על מחקרים קודמים ועל כמה הכללות וטענות בלתי מבוססות שחלקן אף אינן הולמות מחקר אקדמי. כך למשל, תופעות כמו חיי תרבות, ספורט ובידור אינן ניתנות למדידה בכליו של הגיאוגרף-ההיסטורי ולכן אי אפשר להסיק מהן מסקנות על אופייה של העיר (ברלר וזרחי 1963; פרג' 1994: 46). עקב כך, לא הוברר לקוראים אם הנחשלות, בעייתה המרכזית של העיר בעשורים אלה, היא תוצאה של הסטיגמה עצמה, המונחת כענן שחור מעל העיר, או שיש לה גורמים אובייקטיביים נוספים. גורמים כאלה עשויים להיות אי-העמידה של משרדי הממשלה בהתחייבויותיהם לפיתוח ולהקצאת תקציבים, השינוי בסדר העדיפות הלאומי בתחום ההתיישבות בעקבות מלחמת ששת הימים (הפנייה לשטחים), והשינוי המהיר שעברה החברה הישראלית מחברה מגוייסת ושוויונית לחברה קפיטליסטית תחרותית שחיפשה דרכים להתעשרות ולהתבססות מהירה, יעדים שהיה קשה להשיג בדרום באותם ימים.

רשימות ביקורת

המחבר קובע כי שקיעת העיר החלה מאמצע שנות השישים, והוא מונה כמה גורמים לכך. הראשון שבהם הוא הפער שנוצר בתקופה ההיא בין תרבות המתחם האירופי שפרחה לזמן-מה בעיר (התאטרון, האוניברסיטה, הקונסרבטוריון ובית החולים) לבין השימון התרבותי-חברתי והאפרוריות שמהם סבלו השכונות המזרחיות, ובעיקר שכונה ד' הסמוכה ('שכונת המרוקאים'). לטענתו, לקראת סוף שנות התשעים ירדה רמת התרבות של המתחם האירופי, שהייתה אמורה לסחוף עמה את כל העיר, ואזרחי העיר יצאו לחפש סיפוק לצרכיהם התרבותיים בערי המרכז. גורם שני שכהן מונה הוא רעיון פיזור האוכלוסייה שלא היטיב עם באר שבע והנגב ולא יצר בעיר מסה קריטית שתוכל לעזור לה להמריא (גונן 1990: 49-50). הסטיגמה שדבקה בעיר הייתה לגורם נוסף, שלישי, לחוסר הצלחתה. סטיגמה זו אינה מעידה על מספר רב יותר של עניים ומובטלים בהשוואה לערי הפיתוח השכנות, אלא על האכזבה הגדולה של תושבי העיר מבירת הנגב. פגיעתה באה לידי ביטוי גם בכך שבתי הספר המקיפים הגדולים, שהיו למהפכה חינוכית בזמנם, לא השכילו להקים דור של בני-ממשיכים הגאים בעיר הולדתם, ורבים מאוד מתושבי באר שבע ומערי הפיתוח שסביבה פנו לחפש את גורלם בערים אחרות (יפתחאל וצפדיה 1999: 15-20, 43). גורם רביעי לשקיעת העיר הוא המתח שנצבר בעיר בתוככי 'המזרחים' – בין העדה המרוקאית, שמוסדות העיר זנחו לכאורה, לבין העדה העיראקית, שזכתה למיקום נוח ועדיף בשכונות הסמוכות למרכז העיר. על פי כהן, השסעים הערתיים האלה, שהישראלים הוותיקים בעיר, 'האשכנזים', ניצלו, השפיעו אף הם לרעה על חיי החברה והתרבות הגוועים בעיר. על אף האמור לעיל, הסתיים המאבק הפוליטי על השליטה בעיר בניצחון 'המזרחים' ובעזיבת הוותיקים ליישובי הלוויין (עומר, להבים ומיתר), ובעיר השתררה תחושת פרוכניציה, תחושה של עיר ללא שכונות יוקרה ושל נמיכות קומה בכל הקשור ביצירת תרבות מקומית וצריכתה. אולם השסע ההולך וגובר בין המתחם האירופוצנטרי לבין שכונות המצוקה יכול להסביר רק חלק קטן מנחשלות העיר ומהתקדמותה האטית מדי לעבר התואר 'המטרופולין הרביעי בישראל'. השסע המתואר נצבע במכוון ברגשות עזים ואין לו ולא כלום עם העובדה שתופעות אלה הן תוצאה של אי-יכולתה של המדינה ואירצונה ליישם את תכניות האב והמתאר של שנות השמונים והתשעים, וגם של המשך הפיצול במנהיגות המקומית.

באר שבע כמטרופולין

הפרק השישי והאחרון בספר מוקדש לעתידה של העיר. להערכת המחבר עומדות בפני המדינה שלוש חלופות שתשפענה, כל אחת בדרכה, על באר שבע ועל הנגב כולו: א. להפוך את ישראל 'למדינת עיר' המבטלת ממילא את הפריפריה ומפחיתה

מחשיבותה של באר שבע; ב. לגבש מטרופולין רביעי, שיהיה מוטה טכנולוגית וייסוב סביב האוניברסיטה ופארק ההיי-טק החדש בבאר שבע ובעומר (כלומר, פיתוח המטרופולין יכוון בהתאם למוסדות מחקרניים-טכנולוגיים חדשים שיכתיבו את אופיו); ג. לשוב ולתת לבאר שבע ולנגב מעמד של 'ספר מועדף' ולפתוח במהלך תרבותי ומעמדי חדש בעל גוון מזרחי-דמוקרטי שיתרכז בשיקומה ובשימורה של 'העיר העתיקה' בבאר שבע. רק בדרך זו תוכל העיר העתיקה להיות בסיס גיאוגרפי-אורבני למטרופולין באר שבע ולנגב.

המחבר טוען שחולשתו של 'חזון ברוורמן' – חזון הקובע כי יש לפתח את באר שבע כמטרופולין רביעי המיישם את רעיון פיזור האוכלוסייה ומשמש אבן יסוד בשלום האזורי העומד להיכון וחלק בלתי נפרד מהמשק הגלובלי – היא שזהו חזון ציוני-טכנולוגי-גלובלי ולא חזון דמוקרטי-אזורי-עממי מובהק. המחבר מזהיר כי תמיכתם של ראשי האוצר בחזון הגלובלי, תחסל את תחושת המחויבות של בני עיירות הפיתוח למקומות מגוריהם והם יחפשו את עתידם בערי המרכז (גרדוס 2002: 29-32).

המחבר מצביע על ההבדל הקיים לדעתו בין 'עיר מזרחית' לבין 'עיר לבנטינית'. את הראשונה הוא מגדיר כעיר שיש בה משהו טבעי, נכון, מסתגל למדבר ולאקלים, תואם את אופי האוכלוסייה ויוצר הרמוניה בין מרחב לקיום, כמו שהייתה באר שבע התורכית. ואילו באר שבע ה'לבנטינית' היא העיר כפי שהצטיירה בעיני ראשי העיר הישראלית החדשה בראשית שנות החמישים – עיר הקשורה למסורת ערבית עירונית בלתי מפותחת, מיושנת ופרובנציאלית. לדעת המחבר, אבחנה זו בין עיר מזרחית טבעית שתפקדה כראוי בראשית המאה הקודמת לבין תדמית של עיר לבנטינית נחשלת, גרמה נזק להתפתחותה האורבנית של העיר. כך למשל הוא טוען שמן הדין היה להחמיר עם המתכננים אשר ראו בעיר העתיקה 'שכונה לבנטינית' ומשום כך הרשו לעצמם 'להדביק' אליה מעברות ופחונים מכוערים ללא תכנון וללא גימור עירוני. בשנות השבעים והשמונים אף גבר הבלבול בציבור בין 'עיר מזרחית' תואמת אקלים ומדבר לבין 'עיר לבנטינית' דוחה ונחשלת שהאשכנזים הסתייגו ממנה. לדעת המחבר, יש להפוך אפוא את באר שבע מעיר בעלת דימוי לבנטיני על תחלואיה לעיר מזרחית-דמוקרטית (שבני העדות השונות מיוצגים במוסדותיה), עיר הבנויה על צעירים מוכשרים הרואים בה בית. מוזר שאף על פי שהמחבר מסביר את נחשלות העיר בכך שהיא נחשבה לעיר לבנטינית, לפחות בעשורים הראשונים, הוא מציע לייסדה מחדש כ'עיר מזרחית-דמוקרטית' היכולה, באמצעות תכנון אורבני חדשני, להגשים את כל הציפיות שתולים בה. ברם כהן טועה בסוברו כי אפשר 'למחוק' תדמית ארוכת שנים באמצעות הגדרות חדשות שאין מאחוריהן דבר. בניגוד להשקפתו, קידומה של באר שבע לעיר מטרופולין אינה תלויה בהגדרות סוציולוגיות ובאבחנות ריבודיות, אלא בתקציב, בתכנון אב המשתלב בתכניות הארציות ונעשה בשיתוף התושבים, וכן בליכודה ובנחישותה של ההנהגה המקומית.

רשימות ביקורת

נאמן לתפיסתו, מזהיר המחבר כי תכניות המתאר המפורטות של שנות התשעים: תמ"מ (תכנית מתאר מחוזית) 4, ישראל 2020, תמ"א (תכנית מתאר ארצית) 31, תמ"מ 23/14/4 שהיתה לתכנית מתאר חלקית למטרופולין באר שבע ותמ"א 35, לא תתגשמה לפני שהנגב יעבור שלב של גיבוש חברתי-דמוקרטי.³ מתחם העיר העתיקה הוא היחיד שיכול להוביל ליצירת זהות אזונית ייחודית, לאינטגרציה ולסולידריות חברתית. המחבר מנסה באופן נוסטלגי לכנות את אופייה של העיר בימי התורכים 'דמוקרטי', אך כוונתו בכינוי זה, כנראה, אינה לבחירות או לפעילות באמצעות נבחרים מייצגים אלא לאווירת הסובלנות ששררה בעיר, ולשיתוף הפעולה בין העדות על מסורותיהן השונות. המחבר טוען כי טיפוח המוסדות הברדווים והאתרים התורכיים מהעבר, כמו המסגד, בית הקברות המוסלמי ותחנת הרכבת התורכית, יקרב את הברדווים לעיר ויאפשר להם ולצעירים יהודים ליהנות מהרוח ששררה בעיר בימי שלטון העוסמאנים. יתרה מזו, המחבר אף מציע, באופן מוזר מעט, לחזור ולהפעיל את מפעלי הטקסטיל עתירי העבודה, מפעלים שכזכור כשלו והכשילו את עיירות הפיתוח, כדי לספק תעסוקה לברדווים שהם העורף החשוב ביותר של באר שבע. עוד הוא טוען כי גישת כור ההיתוך שקידש הממסד השמאלי פגעה בבאר שבע ועתה יש לנקוט גישה רב-תרבותית ושוויונית יותר. על באר שבע המזרחית והדמוקרטית לפעול נגד מגמות הגלובליזציה והאירופוצנטריות שעשו אותה במאה השנים האחרונות לעיר מבודדת, נחשלת ובלתי נחשבת ופגעו גם בפריפריה הברדווית והחקלאית שלה (מאיר 2006: 17-19).

אפילוג

המחבר קובע בפסקנות כי באר שבע סובלת מסיטיגמת הנחשלות מאז הקמתה. אפשר לבחון קביעה זו בכמה דרכים: הראשונה, באמצעות הדיסציפלינה הגיאוגרפית-היסטורית ובאמצעות תובנות מהגיאוגרפיה האורבנית, וכך להציג את התפתחותה של העיר ואת מעמדה המשתנה במרחב; והשנייה, באמצעות ניתוח סוציולוגי ותובנות מהגיאוגרפיה החברתית, ואזי להציג את הנחשלות כפרי העימותים התמידיים בעיר. במקרה זה סבורני כי הדרך הראשונה מסבירה את בעיותיה של העיר טוב יותר מהדרך השנייה הבנויה כל כולה על שסעים ועל עימותים קיימים ודמיוניים. אכן, במהלך בניית המדינה נעשו שגיאות רבות, רובן קשורות לאמונה התמימה כי אפשר להתאים לתנאי המדבר צורות חיים מאזורים אחרים בארץ ואף מחו"ל.

3 על יחסן של תכניות המתאר לבאר שבע ולנגב ראו: לרמן 1991; דונסקי 1994; מזור 1995; אסיף 1996; אסיף 2003.

האמונה הלוהטת של הקברניטים בדבר החיבור המנצח בין חלוציות למדע ויכולתו לפתור כל בעייה תיכנונית ויישובית – אכזבה. בינתיים גדל הפער בין הכרוזתיה של המדינה על היות הנגב ספר מועדף, לבין הדשדוש בהקמת עיירות הפיתוח ובהכנת תשתית תעסוקתית בעבורן (אפרת 1987), הקמת תשתית תחבורתית מודרנית ובינוי באר שבע כבירת הנגב. אמנם, פעולות כמו הולכת מי הצפון במוביל הארצי, הקמת התעשייה הפטרו-כימית באזור ים המלח ובקעת ערד, הקמת הקריה למחקר גרעיני ועוד, חיזקו את העורף היהודי של העיר אך לא השפיעו עליה השפעה מכרעת. רעיון המדרג היישובי (החלוקה הפונקציונלית-מתמטית של אזור התיישבות מהיחידה הכפרית ועד לעיר המחוז מבית מדרשו של הגיאוגרף ולטר קריסטלר) שהיה אמור לשמר את מעמדה של העיר כ'בירת הנגב', לא יושם בנגב, ונוצרה מערכת עירונית לא ממוקדת שאינה מספקת כראוי את צורכי העורף.

באמצע שנות השמונים שינתה תפיסת התכנון המרחבי כיוון. במאמץ לקדם את פיתוח הנגב ואת באר שבע, שהוזנחו לאחר מלחמת ששת הימים, פותח בשנים אלו רעיון ה'דיגופוליס'. רעיון זה היה הבסיס לרעיון המטרופולין הרביעי שהופיע בפעם הראשונה בתמ"א 31 ונועד לחזק את תדמיתה של העיר, להפנות אליה משאבים ולעשותה למרכז תעסוקה יומי המבוסס על תעשייה מודרנית.⁴ תהליך הגלובליזציה, על אף שנחשב למזיק לעיר ולעיירות שסביבה, יניע לדעת המתכננים את גלגלי הפיתוח של העיר ושל הנגב ויסייע לנגב לחזור למעמד של 'ספר מועדף'. מדובר בשדה תעופה בין-לאומי, מערכת הסעת המונים מודרנית, פארקים לתעשיות היי-טק וביוטכנולוגיה ועוד. ברם, השתוותה של הממשלה בביצוע הפרוייקטים הלאומיים מטילה צל גדול על כוונותיה ועל יכולתה לבצעם. השסעים והעימותים ללא סוף שפקדו את העיר לאורך כל שנות קיומה, כפי שטוען המחבר, אינם הסיבה לנחשלותה ולמצבה הירוד. עימותים אלה הם תוצאה של התחמקותו של הממסד הארצי מחובתו לפתח את הנגב כספר מועדף ואת העיר באר שבע כמטרופולין רביעי בישראל. מחקרה החדש של הדס שדר טוען אף הוא כי המקור העיקרי לנחשלותה של העיר אינו בשסעים הבין-עדתיים אלא בהתערבות יתר של הממסד באמצעות כפיית אידיאולוגיה ופיתוח כלכלי התלוי כל כולו במרכז (שדר 2008: 191).

יש לומר כי הקריאה בספר שוטפת: הפרקים סודרו באופן כרונולוגי ונעשה שימוש במסמכים מאששים המקלים על הקוראים להתמצא בשפע הנושאים, האירועים, האישים והציטוטים. מרבית הטענות שמעלה המחבר כלפי העיר וקשייה אינן חדשות

4 הכוונה למרכז המציע תעסוקה מודרנית, ומאפשר לצעירים המתגוררים מחוץ לאזור לבוא לעבוד בעיר מבלי להתגורר בה בהכרח.

רשימות ביקורת

ופורסמו במחקרים קודמים, אך הפירוש החדש שנותן להם המחבר – מעורר למחשבה, מרגיז ומתסיס. תלמידי תיכון, סטודנטים, חוקרים, אזרחי הנגב וחובבי ידיעת הארץ על כל רבדיה ימצאו בו עניין וייווכחו פעם נוספת בעובדה שחירת נחשלותה של באר שבע ואייכולתה 'להמריא' ולהיות לעיר המטרופולין בנגב – טרם פוצחה במלואה.

חנינא פורת

ביבליוגרפיה

- אלכסנדר, ארנסט, 2004. 'דו שיח או דו קרב: התמודדות על התכנון ליישוב הברואי בנגב', תכנון: ביטאון איגוד המתכננים בישראל 1: 2: 89-109.
- אסיף, שמאי, 2003. תמ"מ 23/14/4 – מטרופולין באר שבע, דו"ח שלב ב', טיטה ראשונה, באר שבע.
- אסיף, שמאי, 1996. תכנית אב מתאר עירוני ופיתוח מטרופולין באר שבע, ירושלים: משרד הפנים ומשרד הבינוי והשיכון.
- אפרת, אלישע, 1987. עיירות הפיתוח בישראל: עבר או עתיד?, תל אביב: אחיאסף.
- בן-אליא, נחום, 1979. 'השפעת המנהיגות המקומית על פיתוחה של באר-שבע', בתוך: יהודה גרדוס ואליהו שטרן (עורכים), ספר באר שבע, ירושלים: כתר, 213-220.
- בן-דוד, יוסף, 2004. הברווים בישראל – היבטים חברתיים וקרקעיים, ירושלים: המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- בר-אל, רפאל, 2003. מרכז ופריפריה: דינמיקה של פיתוח כלכלי-אזורי, באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.
- ברלר, אלכסנדר ואחרים, 1963. באר שבע: הדרכים לקידומה הכלכלי והחברתי, תל אביב: מידוע, מכון למחקר כלכלי וסוציולוגי.
- גונן, עמירם (עורך), 1990. גיאוגרפיה של קליטת עליה: לקחי העבר ומבט לעתיד, ירושלים: האגודה הגיאוגרפית הישראלית.
- גרדוס, יהודה, 2002. 'תמורות בגישות הפיתוח האזורי והעירוני של מערך יישובי הנגב', בתוך: נחום דונסקי, תכנית מתאר מחוז דרום, תמ"מ 4, באר שבע, משרד הפנים מחוז דרום.
- זמיר, רנה, 1969. 'באר שבע 1958-1959: תהליכים חברתיים בעיר פיתוח', בתוך: שמואל נח איזנשטרט ואחרים (עורכים), המבנה החברתי של ישראל: לקט מאמרים ומחקרים, ירושלים: אקדמון.

טל, הילה, 1978. תכנונה והתפתחותה של באר שבע בשנים 1900-1965: חיבור בגיאוגרפיה היסטורית, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

יפתחאל, אורן וצפדיה, ארוז, 1999. מדיניות וזהות בערי הפיתוח: השפעת התכנון והפיתוח על יוצאי צפון-אפריקה, 1952-1998, באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.

לרמן, עדנה ולרמן, רפאל, 1991. תכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, פיתוח וקליטת עלייה – תמ"א 31, תל אביב: המועצה הארצית לתכנון ולבנייה.

מאיר, אבינועם, 2006. כלכלה וקרקע בקרב בדווי הנגב: תהליכים חדשים, תוכנות חדשות, באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.

מאיר, אסתר, 2001. 'מעמד ועדתיות במאבקם הציבורי של עולי עיראק בבאר שבע בראשית שנות החמישים', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 129-159.

מזור, אדם, 1995. ישראל 2020 – תכנית אב בשנות האלפיים, חיפה: הטכניון.

פורת, חנינא, 2000. 'מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב, 1953-1960', עיונים בתקומת ישראל 10: 439-445.

פרג'י, נעמי, 1994. באר שבע – בירת הנגב – עיר עולים, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון ליהדות זמננו.

שרד, הרס, 2000. השפעתו של משרד השיכון והבינוי על התפתחותה האורבנית של באר שבע 1948-1999, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.

שרד, הרס, 2008. 'תכנים אידיאיים בתכנון באר שבע', בתוך: יהודה גרדוס ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), באר שבע, מטרופולין בהתהוות, באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, 179-196.

לקריאה נוספת:

גרדוס, יהודה ושטרן, אליהו (עורכים), 1979. ספר באר שבע, ירושלים: כתר.

טל, הילה, 1979. 'דוד טוביהו – חלוץ תמיד', בתוך: יהודה גרדוס ואליהו שטרן (עורכים), ספר באר שבע, ירושלים: כתר, ט-י"ב.

מאיר-גליצנשטיין, אסתר, 2008. 'המאבק הערתי בבאר-שבע בשנות ה-50 וה-60', בתוך: יהודה גרדוס ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), באר שבע, מטרופולין בהתהוות, באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.

פורת, חנינא וגרדוס, יהודה (עורכים), 2002. הנגב – יובל של עשייה: קובץ מאמרים לזכרו של יצחק ורדימון, ירושלים: אריאל.

- Kimmerling, Baruch, 2001. *The Invention and Decline of Israeliness: State, Society and the Military*, Berkeley: University of California Press.
- Meir-Glitzenstein, Esther, 2000. 'Class, Ethnicity and the Rise of Immigrant Leadership: Beer Sheva in the Early 1950's', *Israel Studies* 5: 2: 78-106.
- Parr, John B., 1999. 'The Metropolitan Area in the Wider Setting', in: Anita A. Summers, Paul C. Cheshire and Lanfranco Senn (eds.), *Urban Change in the United States and Western Europe*, Washington, D.C.: Urban Institute Press.
- Yiftachel, Oren and Avinoam, Meir (eds.), 1998. *Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscape of Development and inequality in Israel*, Boulder, Colo.: Westview Press.

